

Milheeze: Oude banden binden het best

Simon van Wetten

Ik zal het maar bekennen: ik heb iets met Milheeze. Met Bakel niet zo. In mijn jonge jeugd hoorde ik aan de kaarttafel bij mijn grootouders de verhalen over de vroegere Bakelse pogingen om de kerk te verplaatsen of om een berg zand kwijt te raken. Zo stil mogelijk lachte ik mee om die arme Bakelse mensen die oprecht meenden dat hun jassen door al hun gedouw tegen de kerk onder dat enorme gebouw geschoven waren. En als de enorme *koil* aan bod kwam die in Bakel werd gegraven om een hoge berg zand kwijt te raken, dan was ik zo trots op mijn eigen intelligentie - ik doorzag immers de fout - dat ik het uitproestte en opgemerkt werd en alsnog naar bed moest. Maar mijn mening over Bakel was gevormd. Pure indoctrinatie, u heeft gelijk, maar opvoeden en indoctrineren is nu eenmaal ongeveer hetzelfde en zo heb ik jaren met het vooroordeel rondgelopen dat men in Bakel, hoe zal ik het zeggen, wat minder intelligent was.

Totdat ik mijn stamboom uitzocht: vijf generaties terug trouwde Hendrik van Wetten te Aarle-Rixtel met ene Ida Raijmakers.

Op Hendriks trouwakte stond zijn geboorteplaats; **Bakel!** Geboren in 1779, naar mijn gevoel net in de periode dat half Bakel tegen de kerk stond te douwen of mee stond te spitten om die berg zand in te graven.

Toen pas drong het besef tot me door dat die verhalen over Bakel pure folklore waren. Helemaal niet waar. Verzonnen om eens goedmoedig de draak te steken met die van Bakel. Nou ja, goedmoedig? Is het eigenlijk geen schande om zo'n stereotype van domheid op een heel dorp los te laten?

Ach nee, sinds ik weet dat de **precieze** woonstee mijner voorouders Milheeze was, herinner ik me toch weer met meer plezier die 'kaarttafelverhalen' over Bakel.

Mijn voorouders uit *Melis* waren een eeuw of wat keuterboertjes op de Krijtenberg. Een prachtige naam, want *crijt* staat voor kring, cirkel, gebied, kampplaats, strijdperk, gerechtsplaats. "Aha," zeggen de etymologen onder u, "maar *crijten* betekent ook kwellen, pesten, schreeuwen of gillen." Precies! Pesten en gillen, waar kan dat beter als in het strijdperk of op de gerechtsplaats? Een prachtige naam dus. Mijn voorouders durfden op zo'n plaats te wonen. 's Nachts omringd door witte gedaanten die, vooral als het hard waaide, in de schoorsteen huilden om gerechtigheid. Overdag, bij het ploegen achteloos de knekels terzijde werpend die boven kwamen gewoeld. Het gebint van het schuurtje was eigenlijk een ouwe galg. In zo'n familie móét wel pit zitten.

En het kan nog mooier. Want op de eerste kadasterkaart van 1832 wordt de Krijtenberg aangeduid als de "petit chemin de Milheeze à Gemert." Ja, ja, toen al werden de Van Wettens dagelijks op de weg naar Gemert gewezen.

Ik heb dus iets met Milheeze.

Ook tussen de Commanderie der Duitse Orde en Milheeze bestaan al eeuwenoude banden. Zo bezat de commandeur een visvijver in Milheeze. Als hij zin had dan kon hij zijn vistuig pakken en via de "petit chemin de Gemert à Milheeze" naar zijn *stekkie* gaan. Goed, zo tegen Milheeze kwam hij ter rechterzijde van de weg wel een raar bedoeninkje met al even rare mensen tegen - eigenaardig schuurtje ook - maar verder had zo'n dagje vissen toch louter plezierige dingen te bieden.

Toch is het niet waarschijnlijk dat de Duits-Ordensridders zich zo ver weg in de Peel overgaven aan de genoegens van het vissen. De gronden rond de visvijver werden verpacht en leverden aldus het genoeg van een jaarlijkse som gelds.

Het gaat ook te ver om Milheeze nu meteen met Scheveningen of Spakenburg te vergelijken; de grondige vis uit het zure Peelwater kon vast niet op tegen het malse zeebanket uit het eerste of de vuistdikke Zuiderzeepaling uit het tweede dorp.

Geen concurrentieslag derhalve. Trouwens, men kan zich de vraag stellen wat er eerder was: die visvijver of Milheeze.

In vergelijking met dorpen als Bakel of Gemert lijkt Milheeze betrekkelijk

Foto van de Kreitenberg circa 1956

jong. Maar lang voordat er ook maar sprake was van dorpen, zwierven in deze streken groepjes mensen rond, op zoek naar al het eetbare dat de flora en fauna van destijds te bieden hadden. In die prehistorische tijden hebben mensen zich ongetwijfeld, al was het maar voor een dag of voor een week, nedergezet op de plek waar nu het Kerkeind, de Schutsboom of de Krijtenberg is. Maar dat was altijd maar voor even.

Er zijn in Milheeze weliswaar *paleolitische en mesolitische artefacten* gevonden (dat zijn bewerkte vuursteensplinters uit de Oude- en Middensteentijd), echter enige continuïteit in de bewoning is bewijsbaar noch aannemelijk.¹

De vondsten bij een noodopgraving verricht op een vindplaats van de Tjongerkultuur nabij de Rips vertellen via schrabbers, stekers, spitsen en

klingen, haardresten en vlekken die op paalgaten duiden, het verhaal van een jagersvolk dat zich op het einde van de laatste IJstijd (bijna 12.000 jaar geleden) tijdelijk in deze streek heeft gevestigd. Mogelijk gaat het om een winterverblijf.²

Bakel en Milheeze zijn relatief rijk aan vondsten uit de oude- en midden steentijd. En er is nog niet eens structureel gezocht. Er kan nog veel gevonden worden. Ach ja, daar waren natuurlijk de Menapiërs (een Keltische stam) opgevolgd door de Toxandriërs (een Germaanse stam), met daar tussendoor een (soms heel letterlijk) verdwaalde Romein.

Door de afbrokkeling en uiteindelijk de instorting van het Romeinse imperium ontstond een machtsvacuüm dat ruimte bood aan allerlei volkeren en stammen om van woongebied te veranderen. Deze Grote Volksverhuizing nam een groot deel van de vijfde eeuw in beslag. Het was het Germaanse volk der Franken dat met overwicht uit de stofwolken van die chaotische tijd tevoorschijn kwam. De Frankische edelen stichtten ook in onze streken hun domeinen. Het centrum van een domein was de van de Romeinen afgekeken villa, ook vronhoeve of kortweg 'hof' genoemd. De omgeving van Bakel vormde zo'n domein. Door de ontginning van woeste gronden, het rooien van bossen en de bevolkingstoename, ontstond er behoefte aan meer bestuurlijke steunpunten.³ We noemen zo'n uitbatingscentrum een *curtis*. Dorpen in de omgeving van Bakel hebben als bakermat een *curtis*, waren dus oorspronkelijk een uithof. Deurne, Vlierden, Liessel en wellicht Gemert zijn daar voorbeelden van. Deze gedachte wordt ondersteund door het feit dat de Bakelse kerk de *matrix* (de moederkerk) van de genoemde plaatsen was.

Een nog kleinere eenheid binnen het domein werd gevormd door de *mansus*. Ook deze hoeven zijn uitgegroeid tot gehuchten en op den duur tot dorpen. Of Milheeze ook valt te herleiden tot een mansus is nog de vraag, hoewel het toponiem "die Hoeve" in de cijnsboeken van de heren van Milheeze een zeer prominente rol speelt.⁴ Daar komt nog bij dat die Hoeve vlak bij "die Pottinge" lag, een in Oost-Brabant niet zoveel voorkomende heemnaam (Pottingheem), gecombineerd met het woord *inga* (familie); Pott-inga-heem - huis van de familie Pott. Nog interessanter is dat de Hoeve en de Pottinge bij de hoge esgronden aan de zuidkant van het huidige dorp Milheeze liggen. Die esgronden duiden altijd op de oud(st)e vestigingsplaatsen. Waarschijnlijk is daar een Merovingische nederzetting geweest, maar

of die ook onafgebroken de tijd naar de eerste vermelding van Milheeze overbrugt, is vooralsnog niet met zekerheid te zeggen.⁵

Op zoek naar de oudste vermelding van "Milheeze"

In: De Laathof van Milheeze.

In 1453 geeft hertog Philips van Bourgondië aan Godert van der Aa, grondheer van Milheeze, een octrooi om in Milheeze een laatbank in te stellen.

In: Het Helmonds schepenprotocol

In één van de eerste akten van het Helmonds schepenprotocol - Sinte Margrietavond (12 juli) 1395 komen we als schepen Jan Lambrechtszoon van Milheze tegen.

In: Het Bossche schepenprotocol.

De registers van de vrijwillige rechtspraak reiken in Den Bosch nog wat verder terug dan in Helmond en vermelden Milheeze voor het eerst in de periode 1376-1383.

In: De hertogelijke cijnsboeken.

In de cijnsboeken van de hertog van Brabant is de vroegste vermelding van Milheeze opgetekend in 1340:

*Ghodefridus de Scepstade, de piscata III D
idem IIII scellingen de merica prope Milheze
(Godevaart van Scheepstal, voor de visvijver 3 denari
en nog 4 schellingen van de heide bij Milheze)*

In: Brabantse oorkonden

In de oorkonden die betrekking hebben op Brabant, komt Milheeze in de periode tot 1312 niet voor. Bakel wel, diverse malen zelfs. In één van die

oorkonden, uit het eerste kwart van de 13e eeuw, wordt vermeld dat er in Bakel zes mansi waren. Echter, een verwijzing naar Milheeze, of een mansus aldaar, is er niet bij.⁶ Overigens: Ook de andere mansi worden niet genoemd.

In: Archief van de Commanderij van de Duitse Orde te Gemert

De heer van Gemert - dat was sinds de 14e eeuw de Duitse Orde, in de persoon van de (land)commandeur - had in het grijze verleden een aantal bezittingen in Milheeze verworven. Die expansiedrang vanuit Gemert levert tot nu toe de oudste vermelding van Milheeze op. Het gaat om een akte van transport van de **visserij** bij Milheeze in de Peel door Godevaart van Scepstal (ook al genoemd in de hertogelijke cijnsboeken) aan de commandeur van Gemert. Dat gebeurde op 17 maart 1332.

Schepenen van de Duitse Orde en de kommandeur van het Huis van Ghemert oorkonden, dat ten overstaan van hen Godevart van Scepstal voor 3 grote tournoois jaarlijks en 32 pond ineens aan de kommandeur voornoemd de visserij bij Milleis in de Pedel, genaamd Egghelmer, heeft overgedragen.

Het betreft hier een visvijver bij Milheeze en die wordt samen met het aanpalende land later de Weijer genoemd (oorspronkelijk wiër = visvijver, poel).⁸ In de transportakte spreekt men ook van het Egelmeer, waarschijnlijk afgeleid van het woord *eger* (reiger).

Twee jaar na de verwerving van de visserij van Milheeze kocht commandeur Jan van Voeren de tienden van Milheeze, waarvoor leenhulde gebracht moest worden aan de abt van Echternach. Tot aan de Franse Tijd, dus ruim 450 jaar lang, bleven de *Melisse* tienden direct of indirect in bezit van de Commanderij Gemert. Oude banden binden het best, al zullen die banden in Milheeze wel als knellend zijn ervaren.⁷

In: Oud-Archief Bakel

Een brand heeft in 1708 de kerk van Bakel - en daarmee ook het archief van Bakel - verwoest. Door die ramp zijn oude paperassen met Bakelse

Boven: Milheeze op de Topografische kaart van 1897. Onder: Een vrij recente kaart (1990), met ter orientatie rechts, van beneden naar boven, de weg van Deurne naar De Rips-Oploo. Het toponiem "De Weijer" heeft zich door alle eeuwen heen weten te handhaven. Op de kaart uit 1990 ligt de Kreytenberg linksboven de bebouwde kom van Milheeze.

geschiedenis schaars. Wel zijn er nog wat akten en oorkonden die elders werden bewaard. Zo valt er toch nog terug te lezen dat op 1 maart 1325 hertog Jan van Brabant aan "onze lieden" van Aarle en Bakel een *Vercrijch Brief van de Pedel* gaf:

Van de *rade* (watermolen) van Scheepstal tot het gericht van Gemert, also voort op de *Pedel* tot op het gericht van Deurne, van daar tot de paal van Vlierden ("bi des proest wiër van Wassenbergh") en tot de palen toe van Aert van Bruheze, tot Cruijschot en van daar weer tot Scheepstal.⁹

Milheeze wordt in deze afpaling niet genoemd, maar dat is niet verwonderlijk want de grens loopt in een rechte lijn door het onontgonnen Peelgebied.

Met het zoeken naar de oudste vermelding van de plaatsnaam 'Milheeze' zijn we dus blijven steken op een oorkonde uit het jaar 1332 die berust in het Commanderie Archief van Gemert. Het gegeven dat we in datzelfde archiefbestand ook stuiten op een oorkonde van maar twee jaar later waarin sprake is van 'de tienden van Milheeze' duidt erop dat deze nederzetting voor de hoge heren die de (tiend)belasting inden, dan al genoeg waarde heeft om Milheeze in zekere zin te zien als een op zichzelf staand belasting-district(je). Deze conclusie stemt ook overeen met de aparte status van Milheeze als grondheerlijkheid. En het is via de grondheerlijke organisatie dat Milheeze uitgroeide tot een kapelgehucht. Daarnaast onderweg kunnen we drie stappen onderscheiden:

1. De plaggenbemesting

Op z'n vroegst in de 13e eeuw kwam het systeem van de plaggenbemesting op gang. Daardoor kwamen er veel meer mogelijkheden voor ontginning van woeste gronden en ontstond ook de mogelijkheid tot een verdere uitgroei van Milheeze.

2. De grondheerlijke organisatie

In de late middeleeuwen werden de boeren door hun grondheer in de

gelegenheid gesteld om tegen betaling van cijns ontginningen aan te leggen. Omdat de cijnsen vastlagen en in de loop der tijd in waarde verminderden, loonde het des te meer de moeite om de productie op te voeren. Dat surplus kon namelijk ten eigen nutte aangewend worden, lees: Milheeze ontgroeiende geleidelijk de status van een gehucht en werd een klein dorp.

3. De stichting van de St. Antoniuskapel

De bouw van een eerste kapel wijst er op dat er vanaf dat moment voldoende mensen woonden in Milheeze of de directe omgeving. Het was omstreeks het jaar 1420 dat Jan van Berlaer, de heer van Helmond, voor de Milheezenaren een kapel stichtte die werd toegewijd aan Sint-Antonis. Op de grondvesten van deze kapel werd later de huidige kerk gebouwd.

Het voert hier te ver om uitgebreid stil te staan bij alle aangehaalde zaken. Er zijn bijvoorbeeld ook nog conclusies te trekken uit de vorming van bezitscomplexen, het ontstaan van wegenpatronen en de familiestamboom van Godevaart van Scepstal, de man van de transportakte met betrekking tot de visserij van Milheeze.

Het scala aan nederzettingsmodellen is groot. Er zijn beekdalnederzettingen, kransakkerdorpen, primaire kerkdorpen, domeinakkerdorpen, hoeveakkerdorpen, tiendakkerdorpen, kapelgehuchten, Einzelhoven en heidegehuchten.

Uit het voorgaande blijkt dat de drie of vier laatstgenoemde modellen het meest in aanmerking komen als oorsprong van Milheeze; een geïsoleerde, wellicht van oorsprong Frankische hoeve, die later ook echt "De Hoeve" werd genoemd, maar in een grijs verleden het huis-van-de-familie-Pott was, opgezet om het omliggende land te ontginnen, uitgegroeid tot een gehucht dat in de ontginningsgolf van de 14e en 15e eeuw middels de stichting van een kapel zich op den duur de status van dorp kon aanmeten.

Een dorp waar de commandeur van Gemert zijn visvijver had en de tienden liet innen. Een dorp dat sinds 1 januari 1997 een van de zeven kerkdorpen van de gemeente Gemert-Bakel is.

Het dorp waar mijn voorouders zwoegden en ploeterden om het karige

leven in stand te houden en aldus een van hun nazaten de kans te bieden in een speciale uitgave van "Gemerts Heem" te betuigen dat-ie iets heeft met Milheeze. Oude banden binden het best....

VERANTWOORDING

Een deel van dit artikel heb ik gepeurd uit mijn inbreng in het nog te voltooien en uit te brengen boek over de geschiedenis van het dorp Milheeze. De andere auteur van dat boek is Wim Verhoeven, een echte *Melisse*. We zijn al enige jaren samen bezig met het verzamelen en bewerken van archivalia en andere informatiebronnen en het is dan ook met de welwillende instemming van Wim dat ik een samenvatting van het eerste hoofdstuk van het manuscript bij wijze van 'voorpublicatie' heb gebruikt.

NOTEN:

1. J.H. van Hooydonk, Het oudste Helmond, een jonge nederzetting in het oude Peelland, In: De Vlasbloem, 1980.
2. Niet gepubliceerde opgraving van het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen; Brief van J.N. Lanting van dit instituut dd 24-1-1980.
3. F.L. Ganshof, Grondbezit en gronduitbating tijdens de vroege middeleeuwen in het noorden van het Frankische rijk en meer bepaald in Toxandrië, In: Brab. Heem Jrg. VI, 1954.
4. Wim Verhoeven en Simon van Wetten, Bewerking der cijnsboeken der Grondheerlijkheid Milheeze, 1497-1848. (Nog niet gepubliceerd; zie ook de verantwoording onder dit artikel.)
5. Al vanaf de Grote Volksverhuizing hadden koningen uit het huis der Merovingen het heft bij de Franken in handen. Dat hielden zij vol totdat hofmeier Pippijn III zich in 751 door "alle Franken" tot koning liet verheffen.
6. Camps 206-^{16,35}
7. Archief van de Commanderij Gemert, invnr. 860, 864 en 865.
8. 5 aug. 1397: Lodewich, zoon van wijlen Nol van den Egelmeer, verkoopt aan Dirck Andriessen van Grotel een erfpacht van 7 lopense rogge uit 4 stukken land te Milheze, waarvan één stuk grenst aan de Wijer van de kommandeur van Gemert.
6 mei 1478: Jan van Amerzoy, de schout van Peelland, oorkondt dat hij ten overstaan van een aantal inwoners van Bakel op verzoek van heer Arnt van der Dussen, kommandeur van Gemert, enerzijds, en van Gherit Celen en

Mathias de Bercker anderzijds, de grens heeft vastgesteld tussen de Weijer van de Duitse Orde bij Scheepstal buiten Milheze en de daaraan grenzende heidevelden van Gherit en Mathias voornoemd en dat hij deze grens heeft afgepaald met drie palen, te weten bij de Wijer, bij het heideveld en boven het Galgeven bij de eeusel van Mathias voornoemd. (Archief van de Kommanderij van de Duitse Orde te Gemert, registnrs 109 en 382)

9. Met de 'Proest (lees: Proost) van Wassenbergh' moet zijn bedoeld de kapittelvoorzitter of de priesterbestuurder van de kanunikken van Wassenberg die kennelijk eigenaar was van de Weijer te Vlierden.